

УДК 930.2:81'22:711.581(477.54-25)"186/191"

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-08

В. О. Нестеренко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПРИВАТНІ САДИБИ МЕШКАНЦІВ ХАРКОВА 60-Х РОКІВ ХІХ СТ. ТА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СЕМІОТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Стаття про взаємозв'язок зовнішнього вигляду приватних будівель мешканців Харкова та їхніх уявлень про власне житло. У ній порівняно забудову міста в 60-х роках ХІХ ст. і на початку ХХ ст. Досліджено залежність будівництва від району розташування споруди та соціального статусу власника.

Ключові слова: забудова, урбаністика, приватне житло, семіотика, Харків.

Статья о взаимосвязи внешнего вида частных домов жителей Харькова и их представлений о собственном жилье. Сравнивается застройка города в 60-х годах ХІХ ст. и в начале ХХ ст. Изучается зависимость строительства от района расположения постройки и социального статуса собственника.

Ключевые слова: застройка, урбаністика, частное жилье, семіотика, Харьков.

Article is about correlation between appearance of the private buildings of the Kharkiv citizens and their vision of their own houses. The development of the city in 1860th is compared with the one of the early ХХ century. The correlation between region of location of the building and social status of the owner is studied.

Key words: buildings, urban study, private houses, semiotic, Kharkiv.

Попри те, що досліджувати концепт «міський простір» почали ще в минулому столітті, багато питань щодо методики його вивчення й досі не розв'язані. Якщо так звані радянські міста потрапляють у поле зору сучасних урбаністів, то історію міського простору імперської доби на українських теренах учені тільки починають актуалізувати. Одна з причин такого становища – те, що дослідникам бракує джерел. Зазвичай для урбаністів, що мають справу із сучасними містами, першорядним джерелом інформації є усна історія й анкетування городян. Фахівець, що досліджує добу модернізації, може поспілкуватися, наприклад, з харків'янами ХІХ ст. лише через уривчасті спогади, листи тощо, що не дає змоги відтворити загальну цілісну картину. Використовуючи семіотичний аналіз у дослідженні будівель, науковці мають вивчати кожен споруду у взаємозв'язку з іншими спорудами, але на заваді стає те, що часто не вдається реконструювати навколишній район. Однак, за порадою Анрі Лефевра, який наголошував на тому, що важливо вивчати саме історію міського простору [4, с. 11], потрібно розвивати інструментарій історичної урбаністики, зокрема й у семіотичному полі, щоб отримувати максимум інформації з наявних джерел.

Історіографію нашої роботи починаємо, характеризуючи дослідження про сучасність та історію міст з погляду семіотичного аналізу урбаністичного простору. Вважають, що цей підхід зародився у 60-ті роки ХХ ст. на Заході. А. Лефевр, один із засновників згаданого напрямку [4], у книзі «Вироблення простору» акцентує увагу на окремих елементах будівель, наділяючи їх символічним змістом. У кожному місті для дослідника був свій код з різними рівнями, і саме семіотика наштовхує на ідею досліджувати місто як текст [4, с. 148]. Фасад А. Лефевр позиціонує як маніфест власника житла [4, с. 266]. Природу самих знаків та їхню класифікацію досліджував Ч. Пірс, запропонувавши поділити їх на подоби, вказівники та

символи (значення) [12, с. 89]. Упорядкованим за чіткою (або хаотичною) структурою списків семіотичний текст постає в роботі Умберто Еко «Vertigo» [16]. Узагалі символи – тема, яка пронизує більшість його наукових та художніх книг. Його дослідження наштовхує на ідею сприймати місто як перелік на перший погляд різних елементів. Кожен з цих елементів, у свою чергу, – це набір значень, які можна подати як ієрархію відповідно до їхнього розміщення, у нашому випадку – на фасаді будівлі [16, с. 131].

Інші складники міста-тексту розглядає К. Лінч. У його дослідженнях місто постає як набір вулиць, площ, перехресть і будівель [5]. Студії К. Лінча завдяки анкетуванню городян виразно демонструють, як ті сприймають місто. Справжнім путівником у семіотичний світ з погляду будівництва й архітектури можна вважати книгу Ж. Перека «Просто простори», у якій автор поступово розглядає різні елементи простору – починаючи від спальні, через двері та сходи до масштабніших структур [11]. Кожен з цих просторів наповнений символізмом, що оживає через сприйняття мешканця/спостерігача. Ба більше, усі ці символи можна вважати саморефлексією суспільства [20, с. 283]. На пострадянському просторі семіотику культури досліджував Ю. Лотман [6], який приділяв увагу ролі контексту, багатозначності самого «тексту» читача під час сприйняття символів.

Історію міського простору Харкова ще не досліджували в такому аспекті, проте є роботи про забудову міста, у яких докладно проаналізовані окремі будівлі, зокрема приватні садиби. Це публікації Б. Бондаренка [1], В. Чепелика [15], А. Лейбфрейда [3] та О. Яцини [17]. Крім того, символічний простір активно вивчають на матеріалі сучасних українських міст, про що свідчать видані збірники статей «Схід/Захід. Випуск 15. Проблеми історичної урбаністики» (Харків, 2011 р.) [13], «(Не)задоволення публічними просторами. Урбаністичні студії» (Київ, 2017 р.) [7] та інші. Як важливий методологічний аспект вивчення міст, семіотика й досі актуальна, що підтверджують західні публікації останніх років [18; 19; 20]. Символи сприймають переважно з погляду архітектури й міського конструювання як елементи, що роблять чи не роблять місто комфортним, визначають його ідентичність, історичну пам'ять мешканців.

Відповідно до історіографії та стану джерельної бази ми вирішили сконцентруватися лише на одному типі символів – матеріальному, а саме проаналізувати символічне наповнення фасадів будинків з прагматичного погляду, тобто дослідити відносини між знаками й тими, хто їх використовує. Ми спеціально акцентуємо увагу на зовнішніх символах, адже наша мета – поглянути на місто очима перехожого, а не «внутрішнього» спостерігача (власника, мешканця). Основні джерела нашої статті – два типи зображень відповідно до двох хронологічних періодів. Перша група – замальовки будинків мешканців Харкова, які додавали до дозволів на будівництво в 60-х роках ХІХ ст. Друга група – сучасні фото приватних споруд, збудованих у місті на початку ХХ ст. і не реконструйованих (у них лише відновлені наявні елементи).

Наша мета – визначити стилістичні особливості будівель і їхню залежність від соціального статусу власника, знайти закономірності в розташуванні споруд залежно від району міста і спробувати змодельовати, як мешканці змінювали уявлення про свій дім і як це відтворено в міському просторі впродовж зазначеного періоду.

Використовуючи методику Ж. Перека, описану в роботі «Просто простори», та інші дослідження культурологів і філософів, ми аналізуватимемо фасад будівлі, зважаючи на його оздоблення, розташування та розмір вікон і дверей, особливості дахів, які довершують сприйняття зовнішнього вигляду споруди. Будинки були візитівкою своїх власників у міському просторі. Найяскравіші, «знакові» споруди тієї чи тієї вулиці/району ставали орієнтирами для інших мешканців міста, а також для міської й державної влади навіть в офіційних документах, де ми натрапляємо на формулювання «біля будинку такого-то».

Ми вважаємо, що власник будинку ніколи не використає в зовнішньому оздобленні деталі, які хоче приховати від спостерігача. Однак деякі символи, розміщені на фасаді, можуть бути метафорами його внутрішнього життя. Фасад будівлі ніби захисний кордон, за

яким сховано власний простір будівлі [4, с. 340]. Варто також зважати на роль державного регулювання фасадів у розвитку будівництва XIX ст. У Російській імперії були спеціальні постанови та збірки рисунків типових фасадів, які мали визначати зовнішній вигляд будинку відповідно до його розташування в місті [8; 9; 10]. Законодавець робив спроби пов'язати соціальний статус мешканця з переліком дозволених креслеників фасадів. Отже, сам будинок мав визначати місце людини у фізичному й соціальному просторах міста, а також давати максимальну інформацію про його статус зовнішньому спостерігачеві. Наскільки ці постанови впливали на життя мешканців великого провінційного міста, дасть змогу зрозуміти дослідження споруд 60-х років XIX ст.

Саме ці хронологічні періоди ми вибрали, зважаючи на таку логіку. 60-ті роки XIX ст. – це межа, коли суспільство імперії було на порозі стрімких змін внаслідок впроваджених Великих реформ. Скасування кріпацтва, зміни у становому законодавстві, діяльність земств мали істотно вплинути на міський простір і модернізувати його. Початок XX ст. був новою добою в історії вже модернізованого Харкова, коли в місті змінилася соціальна структура й на інший рівень вийшла роль архітектора та приватного інвестора в забудові міста.

Спочатку ми хотіли вибрати для обох періодів садиби, розташовані неподалік від центру міста. У 1860-х рр. Харків був адміністративно поділений на три частини – центральну, до якої належала територія колишньої фортеці з навколишніми ділянками і яку вважали найпрестижнішою; Залопанську, де був розташований Благовіщенський ринок; Захарківську, до якої належали непрестижні райони з посушливими й некомфортними природними умовами. Досліджуючи садиби, ми виявили, що більшість дозволів у 60-ті роки XIX ст. отримано на будівництво в Залопанській або Захарківській частинах міста. З цього переліку чотири садиби були в Захарківській частині, решта – у Залопанській. Отже, наші критерії були такі: тип будівлі – дім і наявність якісного зображення. Для дослідження ми вибрали сім споруд: будівлі купця Якимова на провулку Бездонному, цехового Кашлякова на вулиці Воскресенській, селянина Серика на Жандармській площі, купця Кузьміна на вулиці Чоботарській, купця Попова на вулиці Благовіщенській, селянина Горшкова в Захарківській частині міста на вулиці Катерининській і купецької жінки Павлової на вулиці Авксентіївській.

Ці садиби ми також порівняли з сімома спорудами початку XX ст. (подаємо сучасні адреси): будинками № 4 (купця Є. Молдавського), № 9 (купця П. Рижова), № 13 (біолога Д. Алчевського), № 37 (архітектора О. Бекетова) на вулиці Дарвіна, будинком № 94 на вулиці Пушкінській (лікаря Р. Френкеля), будинком № 11 на вул. Ольмінського (професора-орнітолога М. Сомова) і будинком № 11 на вулиці Міроносицькій (професора історії В. Бузескула). Нашою метою було проаналізувати садиби, власники яких мали приблизно однакові статки, тому ми свідомо вибирали лише двоповерхові будинки, оминаючи «палаці» промисловців. Усі садиби розташовані в тодішній центральній частині, але варто зауважити, що квартал, до якого належали вулиці Технологічна, Куликовська, Максиміліанівська й частина Пушкінської, почали формувати лише на початку XX ст. За тодішніми описами міста, тут будувалися садиби заможних родин [14, с. 52]. Головну роль у створенні кварталу, на нашу думку, відіграло відкриття Технологічного інституту. Ми вибрали ці райони, оскільки Захарківську й Залопанську в 1860-х роках і центральну частину на початку XX ст. відповідно інтенсивно забудовували.

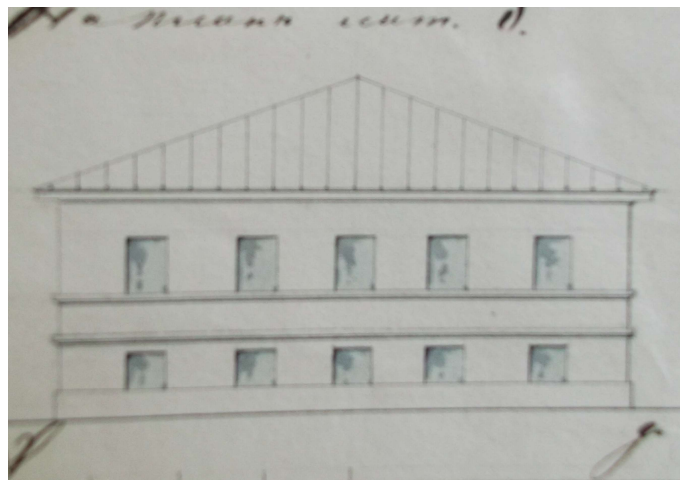
З семіотичного погляду кожен елемент будівлі має свій смисл. Розгляньмо значення, яке надають дослідники зазначеному архітектурному елементу. Фасад А. Лефевр називає «наділеним владою» [4, с. 109]. Його значення змінювалося в часі, але головний акцент – фасад як візитівка мешканця будинку – залишався. Класичний стиль теоретично давав змогу лише стримано виражати індивідуалізм в архітектурі, водночас будинок обов'язково розташовували по червоній лінії. Митці початку XX ст., навпаки, приділяли дуже багато уваги фасаді, обмежуючи його оздоблення тільки уявою архітектора та власника будівлі. Для того, щоб перехожий на вузькій вулиці міг роздивитися всі особливості оздоблення,

будинки навмисно віддаляли від червоної лінії. Часто їх, схованих у затишку присадибного садочка, сприймали цілісно як витвори мистецтва. Водночас ця віддаленість ховала приватне життя мешканців, унеможлиблюючи спостереження за ним. Нажаль, наразі минули зможли визначити роль замовника у створенні креслеників вибраних будинків 60-х років XIX ст. У документах не згадують навіть автора проекту, лише є підпис головного архітектора Б. Покровського й дозвіл на спорудження.

Вікна романтично називають «очима» будинків. Їхня практична функція – освітлювати дім, але одночасно вони відкривають для перехожих внутрішнє життя будинку. З огляду на це, мали дотримуватися пропорції між потребою в освітленні й, навпаки, в уприватненні власного життя. Часто вікна оздоблювали по периметру ліпниною з різними символами. Це схоже на народні повір'я про те, що потрібна захисна символіка навколо точок, через які в дім може проникнути хтось сторонній, зокрема з невидимого світу. Двері – це «бар'єр», як стверджує Ж. Перек. Це той елемент, який пускає або не пускає людину в будівлю; водночас саме їх розглядає гість, який чекає, поки його впустять у помешкання. З суто практичного погляду вони мають бути якомога безпечніші, з символічного погляду – можуть, як і вікна, бути оздоблені різними «охоронними» символами. Дах, як і інші зовнішні елементи, містить символічну інформацію для перехожого, довершуючи композицію і або спрямовуючи її до неба, або, навпаки, притискаючи її до землі.

Розгляньмо садиби, збудовані в 60-х роках XIX ст. Усі вони зведені у класичному стилі, хоч у столиці Російської імперії вже з 30-х років XIX ст. панував інший стиль – еkleктика. У столиці працювали всі відомі тодішні архітектори, які і створювали нову моду; натомість їхні харківські колеги дотримувалися старих традицій.

Садиба цехового Якова Кашлякова була розташована на вулиці Воскресенській (Захарківська частина міста) [21, ф. 4, оп. 11, спр. 555, арк. 3]. Будинок на півтора поверхи з трикутним дахом, на фасаді у два ряди розміщено по п'ять вікон. Немає жодних прикрас, крім двох смужок, що розділяють поверхи. Двері збоку, а не на червоній лінії. Отже, ця садиба не вирізнялася оздобленням, а діяльність її мешканців, певне, не передбачала наявності постійних клієнтів, тому й не потрібно було, щоб садибу впізнавали.

Фасад будинку цехового Кашлякова

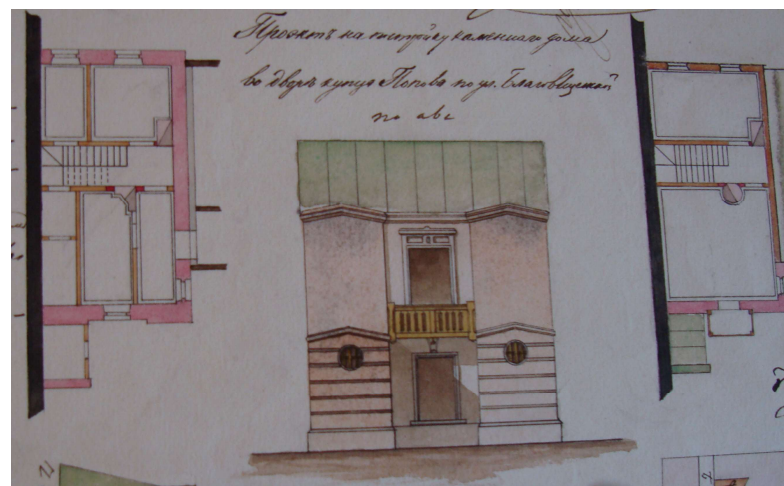
Садиба державного селянина Дмитра Серика, навпаки, вирізняється цікавим рішенням – це невеличкий будинок з прибудовою під трапецієподібним дашком, вхід прикрашено псевдоколоннами [21, ф. 4, оп. 11, спр. 572, арк. 3]. Навколо вікон оздоб немає. Будинок Серика також розташовано на бічній вулиці, але в Залопанській частині міста, на площі Жандармській. Попри соціальний статус і розташування будинку Серик робить своє

житло доволі оригінальним і зовсім не пов'язаним з селянськими традиціями будівництва, хоча матеріал, з якого збудовано споруду, – дерево та глина.

Фасад будинку селянина Серика

Будинок купця Якова Попова на Благовіщенській вулиці (Залопанська частина) дуже оригінальний зовні [21, ф. 4, оп 11, спр. 598, арк. 3]. Він вузький, але двоповерховий, що, на наш погляд, продиктовано щільною забудовою вулиці. За таких умов нові будинки доводилося розташовувати на маленьких ділянках. Комбінуючи прості візерунки й колонаду навколо балкону, формі даху змогли надати досить виразного вигляду. Про високий соціальний статус Я. Попова свідчить навіть сам кресленик, який якістю відрізняється від інших рисунків, збережених у справі, вказуючи на заможність власника.

Фасад будинку купця Попова

Садиба купця Феодосія Якимова була розташована на краю Захарківської частини у провулку Бездонному [21, ф. 4, оп. 13, спр. 605, арк. 4]. Попри неprestижність району цей двоповерховий будинок дуже оздоблений. За загальним креслеником він подібний до будинку цехового Кашлякова, зокрема двері в ньому розташовані збоку. У зовнішньому вигляді будинку помітний зв'язок з російською дерев'яною архітектурою.

Фасад будинку купця Якимова

Одноповерховий будинок з оригінально оздобленим фасадом планував звести купець Олексій Кузьмін у Залопанській частині міста на вулиці Чоботарській [21, ф. 4, оп. 11, спр. 636, арк. 3]. Як свідчить рисунок, будинок оздоблено псевдоколонами, величезними вікнами. Його особливість – два виходи з обох боків будівлі, завдяки чому ця садиба була справжньою окрасою старої ремісничої вулиці.

Фасад будинку купця Кузьміна

Інший будинок, оздоблений псевдоколонами, зводить у Захарківській частині міста на вулиці Авксентіївській дружина купця Павлова (ім'я невідоме) [21, ф. 4, оп. 11, спр. 582, арк. 3]. Півповерх немає вікон, натомість п'ять вікон – рішення, традиційне для типових фасадів, – урізноманітнюють, відділяючи два бічні вікна за допомогою псевдоколон. Цікаво, що кожний з цих будинків має дах різної форми.

Фасад будинку купецької жінки Павлової

На півповерсі буде садибу селянин Горшков (ім'я невідоме) в Захарківській частині міста на вулиці Катерининській [21, ф. 4, оп. 11, спр. 570, арк. 3]. Цей дім також прикрашено псевдоколони, він вузький, має лише три вікна, фасад оздоблено прямими лініями, прикрашено вікна. Однак зовнішній вигляд цієї садиби знову-таки зовсім не пов'язаний із селянським статусом її власника.

Зазвичай вважають, що класицизм не передбачає жодного вияву індивідуалізму, навпаки, у ньому можуть використати лише типові фасади, однакові для всієї імперії. Однак, як ми бачимо, деякі мешканці мали відмінні від інших будинки. За загальною статистикою, у цей період у місті будинки зводять переважно купці й міщани. Проте соціальний статус власника не обов'язково пов'язаний із зовнішнім виглядом будинку: будівлі, які створили купці, мають простіший вигляд, ніж селянські садиби. Це свідчить про те, що місто нівелює соціальні групи на теренах Російської імперії. Нажаль, у сучасному місті зазначені садиби не збережено.

Фасад будинку селянина Горшкова

Проаналізуємо зображення споруд початку ХХ ст. Будинки купців Є. Молдавського та П. Рижова (будинки № 4 і № 9 на вулиці Дарвіна відповідно) збудовані в неоренесансному стилі. Якщо у класицизмі в оздобленні фасадів використовували псевдоколони, то в будинку

купця П. Рижова вони виконують практичну функцію, тримаючи портик будинку. Також у цій садибі архітектор В. Величко зробив вхід у стилі давньогрецького храму – його тримають масивні колони, над якими зображено стилізовану міфічну сцену. Через галерейні вікна перехожий може бачити коридор, але ця «відкритість» оманлива, адже не удоступнює приватне життя сім'ї, що відбувається в дальніх кімнатах. Хоча садибу Є. Молдавського створював інший архітектор, загальні елементи такі самі – колони, картини з сюжетами давньогрецької міфології. Virізняє будинок прикраса – антична статуя біля даху та еркер по центру, який додавав світла. До речі, це найбільша за розмірами садиба серед досліджуваних.

Фасад будинку купця Молдавського

Фасад будинку купця Рижова

Садибу біолога Д. Алчевського (Дарвіна, 13) у мавританському стилі спроектував О. Бекетов. Фасад стримано прикрашений орнаментом, схожим на фортечні мури. Завдяки величезним вікнам на другому поверсі освітлено верхні покої, де могли бути кімнати господарів, кабінет тощо. Так само вхід до садиби з масивними стінами подібний до брами середньовічної фортеці. Дах зі шпилями довершує загальний вигляд будівлі.

Фасад будинку біолога Алчевського

Приватне помешкання, у якому жив архітектор О. Бекетов (Дарвіна, 37), збудоване у неоренесансному стилі, загалом має ті самі елементи, що й купецькі будинки цього стилю – вхід, який тримають колони, ліпнину з міфічними сюжетами тощо. Проте в оздобленні є й доволі цікаві барокові символи – химерні риби, сонце з людським обличчям. Вікна однакові завширшки, але завдяки розташуванню будинку на півповерсі, перехожому з вулиці доволі складно побачити внутрішнє життя мешканців. Форма даху візуально збільшує його висоту.

Девіз «Salve» («Будь здоровий») над входом садиби на вул. Пушкінській, 94 свідчить, що його власник мав стосунок до лікарської справи. З огляду на тогочасну практику клініка лікаря Р. Френкеля, вочевидь, була розташована в цьому будинку, тому напис мав слугувати за орієнтир для клієнтів. Садибу так само створено в неоренесансному стилі, вхід прикрашено колонами й портиком. Вікна на першому поверсі відкривають огляд анфілади кімнат.

Фасад будинку доктора Френкеля

Садиба орнітолога М. Сомова зовні подібна до палацу – композицію увінчує башточка, прикраси фасаду стилем схожі на фортечні мури. Вузькі вікна першого поверху підняті високо над землею, тому їх не бачить сторонній спостерігач. Зате величезні вікна

другого поверху й башточка з вікнами з усіх боків сприяє як освітленню, так і, може, орнітологічним дослідженням. Вхід до будинку прикрашають кругла арка й колони.

Фасад будинку орнітолога Сомова

Садибу історика В. Бузескула зведено в неокласичному стилі, прикрашено колонами й античною ліпниною. До речі, цей будинок перебуває в найгіршому стані з-поміж усіх зазначених. Зараз споруду реконструюють, тому фасад закрито сіткою, через що ми не змогли його сфотографувати. Варто зауважити, що всі садиби мають витягнуту форму, їхню основну частину не бачать сторонні спостерігачі.

Отже, можемо зробити такі висновки. Попри можливу стильову розмаїтість будинки цього періоду зводили переважно у двох стилях – неокласичному (інша назва – неоренесансний) або у стилі, наближеному до палаців (мавританський, готичний), що створює асоціації «мій будинок – моя фортеця». Завдяки наявній джерельній базі щодо більшості споруд можемо стверджувати, що їхні власники були єдині мешканці своїх садиб. Тільки про будинок О. Бекетова згадують, що власник здавав в оренду перший поверх. У деяких будинках (лікаря Р. Френкеля, вчених Д. Алчевського, М. Сомова та В. Бузескула) власники водночас працювали. Тільки в одному випадку на фасаді будинку розміщено виразний символ, пов'язаний з діяльністю власника. Здається, у Харкові не було популярним прикрашати будинки такими маркерами. Може, це пов'язано з поширеним звичаєм, що «онук не живе в будинку діда», як писав гласний Є. Гордєєнко [2, с. 17], тому кожен будинок теоретично могли будь-коли виставити на продаж. Загальний огляд будівництва в Харкові на початку ХХ ст. свідчить, що найбільш різноманітна архітектура наявна саме в районі сучасних вулиць Дарвіна, Ольмінського, Каплунівської – у кварталі, створюваному навколо Технологічного інституту. На нашу думку, це пов'язано з тим, що тут був «професорський» район. Представники інтелігенції прагнули жити в будинках, споруджених за індивідуальними проектами, що мали істотно різнитися одне від одного. Кожен будинок був візитівкою свого власника, а часто й місцем роботи, куди запрошували учнів чи колег.

Отже, аналізуючи забудову Харкова 1860-х рр., ми не можемо знайти чіткої залежності між соціальним статусом власника й зовнішнім виглядом будинку. Навпаки, віднайдені джерела демонструють на перший погляд парадоксальні речі, коли фасади будинків представників селянського стану мають набагато престижніший вигляд, ніж фасади купецьких будинків. Певне, перші належали до заможної частини містян і торгували, не маючи купецького статусу. Бажання спорудити будинок з виразними індивідуальними

рисами може бути пов'язане з намаганням представників «нових» городян, вихідців з нижчого соціального стану, довести своє право на нове місце в міському просторі. Натомість на початку ХХ ст. представники цензової інтелігенції й купці не мали принципових розбіжностей у своїх поглядах на зовнішній вигляд будинків. Будинки, розташовані безпосередньо на червоній лінії вулиці, зводили на півповерсі або використовували високий перший поверх, адже власники намагалися зберегти приватність свого життя. Натомість фасад будинку купця П. Рижова свідчить, що від початку приватність господаря захищав палісадник, збережений до наших часів. Спільна риса фасадів будинків харків'ян 1860-х рр. – початку ХХ ст. – те, що на них майже немає символів, які б позначали належність будинку до конкретної родини. Вважаємо, що ця обставина свідчить про специфіку заселення міста в добу модернізації, коли не родові (аристократичні), а здобуті власною працею чесноти визначали передусім статус городянина.

Література

1. Бондаренко Б. А. Каменная летопись. Архитектурные памятники Харьковщины / Б. А. Бондаренко. – Х.: Прапор, 1972. – 124 с.
2. Гордеенко Е. Харьковское городское самоуправление: нужды его и недостатки, состояние общественного хозяйства и промыслов г. Харькова. –Х., 1884. – 29 с.
3. Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе. – Х.: Фолио, 1998. – 335 с.
4. Лефевр А. Производство пространства / Пер. с фр. – М.: StreikePress, 2015. – 432 с.
5. Линч К. Образ города / К. Линч. – М.:Стройиздат, 1982. – 328 с.
6. Лотман Ю. М. Избранные статьи. Статьи по семиотике и типологии культуры. Т. 1. – Таллинн : Александра, 1992. – С. 129-132.
7. (Не)задоволення публічними просторами. Урбаністичні студії. – К.: Всесвіт, 2017. – 341 с.
8. О планах и фасадах казенным зданиям. 29987. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание (1649–1825): Том 39 (1824). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html – С. 440.
9. Об изменении порядков утверждения фасадов частных домов при шоссе. // Собрание (1825 – 1881). – Том 31 (1856). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html–С. 98.
10. Об утверждении 10 образцовых фасадов обывательских домов в 3,4,5 окон. 28422 // Собрание (1825–1881). – Том 29 (1854).[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html – С. 713
11. Перек Ж. Просто пространства. – СПб: Изд-во Ивана Лимбаха, 2012. – 152 с.
12. Пирс Ч. С. Что такое знак // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. № 3(7). – Томск, 2009. – С. 88-95.
13. Схід/Захід. Історико-культурологічний збірник. Випуск 15. Спеціальне видання. Проблеми історичної урбаністики. // ред. Кравченко В., Грінченко Г. –Х.: ТОВ “НТМТ”, 2011. – 348 с.
14. Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. –Х., 1914. – 143 с.
15. Чепелик В. Український архітектурний модерн. Публікація. Упорядник З. В. Мойсеєнко-Чепелик. – К.: КНУБА, 2000. – 196 с.
16. Эко У. Vertigo: Круговорот образов, понятий, предметов. – Слово, 2009. – 408 с.
17. Яцина О. А. Старовинний Харків: історія, житло, архітектура / Олег Яцина. – Х., 2015. – 120 с.
18. Borden I., Fraser M., Penner B. Forty Ways to Think About Architecture: Architectural History and Theory Today. –Wiley, 2014. – 283 p.
19. Cuthbert R. A. The form of cities. Political Economy and Urban Design. – Blackwell Publishing, 2006. – 304 p.

20. Nas P. J. M. Cities full of Symbols: A Theory of Urban Space and Culture. – Leiden: Leiden University Press, 2011. – 304 p.
21. Державний архів Харківської області.